

УДК 7.033.2:7.046:7.45

Юлія МАТВЄЄВА

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7411-0574>

ЦЕРКОВНІ ЗАВИСИ І ВОЗДУХИ ДОБИ ХРЕЩЕННЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ: СТАНОВЛЕННЯ ОБРЯДУ ТА ІКОНОГРАФІЯ

В історії літургійних тканин є період, коли дуже великі тканини із гаптованими сюжетними зображеннями називаються словом «воздух». У сучасній практиці це невелика тканина (приблизно 50 x 70 см), яка виноситься разом зі святими Дарами на Великому вході і потім вона покриває разом потир і дискос, коли вони вже поставлені на престол. У період X—XV ст. ці тканини мають дуже великі розміри (близько 130 x 280 см) і їх використання в якості сучасних воздухів, очевидно, було неможливим. У статті розглядаються причини появи великих розмірів цих тканин і їх використання в період прийняття Київською Руссю візантійської літургійної традиції. Розкривається, що в цей час відбувається поступова зміна літургійної практики, пов'язаної з тканинами. Вівтарні завіси, які перебували в киворії над св. Трапезою, починають виносити під час Великого входу, і поступово формується винос великого воздуху на Великому вході, відомий і дотепер. Поступово ці завіси трансформуються у великі воздухи. Це найважливіший період у всьому розвитку літургійних тканин. Завіси дають дві гілки розвитку: 1) завіси трансформуються у великі воздухи, з яких потім з'явиться і розвинеться обряд виносу плащаниці, а самі воздухи будуть зменшуватися до сучасних розмірів; 2) завіси переносяться з киворію на лінію вівтарної перегородки і Царські врата, з чого з'являється завіса Царських врат або катапетасма. Церковні тканини мали довгий шлях розвитку й еволюціонували в ході церковної історії. У період хрещення Русі відбувається один з найяскравіших етапів функціональної трансформації одних тканин в інші, а саме завіс престолу у воздухи, що виносяться на Великому вході.

Ключові слова: Хрещення Київської Русі, завіса, киворій, іконостас, Великий вхід, літургійні покрови, воздух, іконографія.

Разом із хрещенням Київська Русь наприкінці X ст. долучається до величезної багатовікової культурної спадщини Візантії. Цей час можна назвати одним з найважливіших періодів в історії літургійних покровів, коли у візантійській церкві відбуваються великі зміни в обрядовому використанні цих тканин. У літургійний вжиток починають поступово входити великі воздухи — величезні художні твори церковного шитва, прикрашені священними сюжетами і образами. Найдавніший зразок з усіх подібних предметів, що збереглися у світі і дійшли до наших часів, — це воздух з Розп'яттям кін. XI ст. (іл. 1) [8, с. 39—47]. Сьогодні розміри цього твору становлять 124 x 186 см, які, ймовірно, були ще більшими, доки твір не втратив свого початкового завершення по краях.

Воздухи були настільки великих розмірів, що виносилися на Великому вході декількома дияконами (іл. 2) [23, р. 297, fig. 10.4], (іл. 3) [5, с. 7]. Це сьогодні навіть важко уявити, як і те, як могли такі великі тканини використовуватися подібно до сучасних великих воздухів в літургії і накривати святі Дари на престолах. При таких величезних габаритах самої тканини навіть за допомогою декількох дияконів це було вкрай важко, адже треба було точно і чітко скоординувати рухи відразу кількох людей, спочатку при покритті Святих Дарів і потім при знятті з Них такого величезного полотнища, щедро розшитого шовком та золотом, і тому дуже важкого.

Чому в церковному обряді з'являються такі важкі та навіть можна сказати ризиковані дії з тканинами? Звідки і як приходять настільки дивні і великі предмети як воздухи? Хіба не було воздухів у церкві спочатку її існування?

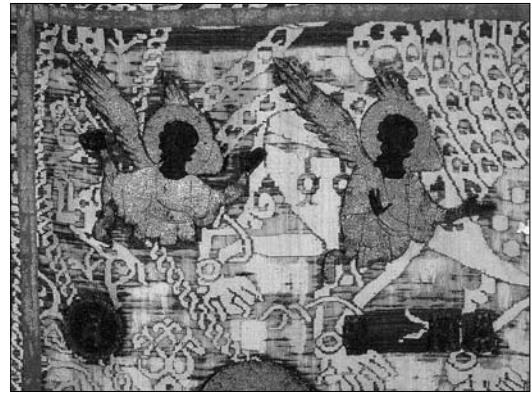
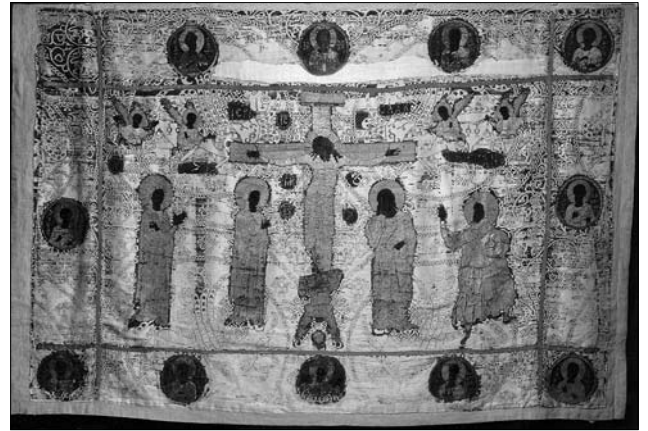
Згідно з дослідженням В. Троїцького, яке до цього дня залишається найкращим і єдиним дослідженням історії воздухів, найперша згадка їхнього виносу на Великому вході зустрічається в грецьких службениках тільки з XIII ст. Ми не знаходимо записів про дарування імператорами воздухів раніше X ст. У найбільш ранніх текстах літургій, наприклад, в літургії Іоанна Златоуста всі дії з воздухами відносяться до так званого формуляру літургії, який, як відомо, з'явився не раніше VIII ст. [6, с. 55—56]. Найдавніше зображення виносу воздуха відноситься до XI ст.¹, найдавніший зі збережених у світі великих воздухів — до кінця XI ст. (іл. 1), а найдавніше свід-

чення про носіння воздуха на Вході з Євангелієм у Велику Суботу — кін. XIII — поч. XIV ст.²

Чи закривалися святі Дари тканиною до VIII століттям? Так, є згадки про те, що святі Дари закривалися тканинами, і зазвичай назви цих тканин перекладаються як воздухи, але є ряд фактів, які змушують думати, що це були інші покриви. Наше бачення їх воздухами походить від перенесення на ці давні предмети з тканини стереотипів сучасної практики. Про те, що згадувані раніше VIII ст. тканини мали інший вигляд і обрядове призначення, свідчать такі особливості: перше — тканини в грецьких текстах не мають назви «воздух», тобто по-грецьки буквально «повітря» — «ἄηρ»; друге — вони ніколи не згадуються в процесії Великого входу, тоді як зазвичай там згадуються всі предмети, включаючи навіть рипіди і свічки; третє — ними завжди покривають святі Дари вже після поставлення на престол, тобто вони вже заздалегідь знаходяться там.

Тканинами, що стаціонарно перебували біля престолу, найбільш тісно пов'язаними із престолом та літургійним посудом за своїм значенням і діями, були завіси престолу, що перебували над Ним на Його киворії. Введення цих завіс у церковний ужиток ніде не обумовлювалося і відбувалося немов би за замовчанням, тому що було традиційним для пізньоантичної культури, причому як іудейської, так і для язичницької [9, с. 21—25]. Священний простір обов'язково повинен був виділятися і водночас покриватися і бути прихованим. Так, ще в язичницьких храмах завіси були перед особливо шанованими зображеннями, наприклад, в двох знаменитих храмах, визнаних чудесами світу. У храмі Артеміди завіса перебувала перед статуєю богині і піднімалася вгору до стелі [12, с. 357]. У храмі Зевса Олімпійського в Олімпії завіса закривала його статую й опускалася на шнурах униз, вона була царським дарунком храму [12, с. 357]. У той же храм Зевса Олімпійського, ймовірно пізніше, була подарована знаменита, розшита зображеннями неба завіса з храму Ірода [24, р. 64]. В іудейській традиції зразком ідеального храму завжди залишалася Скинія, де Свята Святих відділялося чотирма завісами із зображенням херувимів. У християнській інтерпретації простір Свята Свя-

² Описав патріарх Константинопольський Афанасій I, який займав кафедру двічі: 1289—1293 і 1303—1311 рр. [15, с. 505].

Іл. 1. Воздух «Розп'яття», кін. XI ст. ГІМ (Москва)

Іл. 2. Небесна літургія. Фреска. 1425—1450 рр. Церков св. Антонія. Крит, Греція

тих, що був відділений завісами на чотирьох стовпах, передавався як киворій із завісами (також на чотирьох стовпах) над престолом, причому киворій у цій паралелі відповідав Ковчегу Завіту [1, с. 45]. Тому завіси престолу мали важливе ієрархічне значення, і в низці імператорських подарунків або інших згадках у текстах вони зазвичай вказувалися відразу ж після літургійних посудин — потиру й дискосу, які завжди стоять на першому місці.

Іл. 3. Небесна літургія. Фреска. XV—XVI ст. Монастир Ставронікіта. Афон, Греція

Іл. 4. Катапетасма «Предста Цариця одернуто Тебе», 1556 г. Дар царя Івана Грозного та його першої дружини цариці Анастасії Романівни для Хіландарського монастиря, Афон, Греція

Одна з давніх таких згадок відноситься до 360 р. Це запис про дари до храму св. Софії Константинопольської імператором Констанцієм II [21, col. 737]. Можна навести ще цілий ряд згадок, серед них завіси, подаровані Юстиніаном Великим [20, col. 2.119—2.158], завіси, подаровані до св. Софії Михайлом I Рангаве на честь його коронації [22, col. 993], завіси, що були подаровані імператорами Андроніком і Романом [7, с. 248]. Пізніше традицію дарувати завіси в наслідування візантійських

імператорів приймають також інші правителі [18, р. 108—109, il. 59—60, 63—65]. Продовженням цієї традиції була і катапетасма 1556 р. [7, с. 246—247], подарована в Хіландарський монастир (Афон, Греція) Іваном Грозним (іл. 4), що за тогочасною традицією було вже не просто даром, а і вкрай важливим знаком наслідування візантійської спадщини.

Завіси ще з часів античності прикрашалися багатими і складними композиціями у всіх культурах Середземномор'я. Ця традиція успадковується і в завісах християнських, де поступово складається велика іконографічна програма [11]. Основним тематичним акцентом зображень на завісах було Тіло Христа, що могло розкриватися через різні сюжетні напрямки: Богоматір з Немовлям як початок Втілення; Хрест, як символ Христа, Його перемоги над смертю, Воскресіння і Життя; Передача закону, як створення Церкви — Тіла Христового [11]. Така зосередженість на цій темі слідувала з нового значення, яке завіса отримала в християнстві. Раніше вона була лише символом дверей, входу/виходу, межі священного простору, як частина намету або киворію вона була символом неба, але з приходом Христа за завісою закріпилося нове стійке значення, яке було глибоко і точно відображене у словах апостола Павла: «Отож, браття, ми маємо відвагу входити до святині кров'ю Ісусовою, новою й живою дорогою, яку нам обнови́в Він через завісу, це́бто через тіло Своє» (Євр. 10: 19—21).

У грецькій мові вже християнського періоду є велика кількість синонімів для слова завіса, їх більше десяти. Виникнення такого лексичного багатства щодо одного предмета вказує на необхідність його частого згадування з різними смисловими відтінками, причиною чого могло бути тільки його значне місце в побуті церкви. Ще такі вчені як В. Троїцький і Г. Добронравов висловлювали думки, що завіси були попередниками воздухів, але причини їхньої трансформації та її часовий період залишалися невизначеними [15, с. 376; 3, с. 15—17].

Поява терміна «воздух». У своєму словнику Лемп наводить чотири приклади вживання воздуха (ἀήρ) як літургійної тканини: один — із псевдо св. Василя, повторений у св. Германа; другий — з літургії Передосвячених Дарів; третій і четвертий — з літургії Іоанна Златоуста [19, р. 41]. До наведених у словнику текстів слід додати 10-те правило «Двократного» собору 861 р. [2], на яке у зв'язку

з найбільш раннім згадуванням воздуха посилається В. Троїцький [15, с. 372, виноска 4]. Докладний аналіз цих текстів ми проробили у дослідженні [10], а тут на цьому питанні зупинимось коротко.

Отож відмінною рисою цих текстів є те, що в них термін «воздух» вживається в тих місцях, де раніше використовувалися терміни, які стосувалися завіси. Він вживається з деякими застереженнями або уточненнями, наприклад, «так званий воздух». Дії, виконувані з воздухом, говорять про можливе вживання на його місці завіси. Воздух має тільки одне, причому спільне із завісою, значення — камінь, яким був закритий і запечатаний Гріб Господній.

Часовий діапазон, до якого належать наведені тексти, — це період між другою чвертю VII ст. — IX ст. До того часу в грецьких текстах ми не зустрічали випадків, щоб покрови або завіси називалися терміном «аер» (ἀήρ). Звідси можна зробити висновок, що в цей час термін поступово вводився в літургійне вживання. На цей процес прозора вказують і постійні уточнення: «так званий воздух» [4], «а, вірніше, воздух/або ж воздух» [1, с. 71], «воздуху назву знає Логос/воздух же знає й називає Логос» [16, р. 348]. Ці висловлювання віднесені не просто до покровів, а до слів, які раніше використовувалися на позначення завіс, тобто й сам термін міг спочатку відноситися тільки до завіси як її синонім, а потім якийсь час до покрову й завіси разом, після чого остаточно перейшов на покров, принісши із собою первісну символіку завіси. Цим самим пояснюється й те, що воздух у ряді випадків дублює катапетасму [15, с. 375] й у сучасній практиці: святі Дари закриваються воздухом, після чого закриваються Царські врата й завіса [6, с. 177—178].

На жаль, настільки своєрідне застосування терміна «аер» у текстах VIII—IX ст. остаточно розмило межю й між двома предметами: покровом і завісою, особливо для сучасного дослідника, усталену термінологію воздух (ἀήρ) автоматично відносять до покрову. Тому випадки, що згадують накриття святих Дарів (потира й дискаса разом) тканинами з назвою «аер» або, тим більше, з іншими назвами, вимагають повторних уважних переглядів з урахуванням контексту та можливості згадування там не тільки покрову, але й катапетасми, особливо перед VIII ст. Підставою для цього є згадування з IV ст. завіс над престолом, що скривали святі Дари в певні моменти літургії,

і походження цих тканин від Старозавітної й пізньоантичної традиції, тоді як звичай покладати тканини безпосередньо на священні посудини невідомий в античних або старозавітних паралелях, наприклад у Скинії або в побуті пізньоантичних храмів.

Ми не можемо однозначно стверджувати, що в усіх текстах терміном «воздух» названа саме завіса киворію, але досліджені нами приклади показують, що в цілому ряді випадків: 1) воздух вживається в тому ж місці, де вжито завісу; 2) термін «воздух» використовується як синонім завіси; 3) воздух символічно пояснюється так само, як і катапетасма. Це говорить про те, що **воздух успадковує топографічне місце, функцію й символіку завіси.**

Які ж були причини появи воздуха як окремого третього великого покрову, якщо і символіку його, і функції спочатку несла завіса? Єдність дій, чинених з воздухом і завісою, дає зрозуміти, що в якийсь момент завіса, яку піднімали й опускали диякони, вже не була прикріплена стаціонарно до жердини киворію, а окремий великий покров, однак дії з ним відбувалися ті ж самі. Тобто «так званий воздух» закривав у певний момент не тільки святі Дари, але й, подібно до завіси, весь престол. Про це свідчать розміри ранніх воздухів, що, звичайно, перевищують розміри престолу. Великі габарити і давня традиція завішування престолу, що передувала воздухам, диктували вертикальне розташування й нової покривної тканини, тобто «так званий воздух» теж мав бути (хоча б спочатку) не покладеним на престол, а закривати його вертикально. По-перше, це більш реально при його великих розмірах; по-друге, на це вказує вертикальне розташування сюжетів на облямівках, яке зберігалось в іконографії воздухів майже до XVI ст. Чи підвішувався при цьому воздух на киворій? Для відповіді на це запитання необхідно обстежити можливі місця підвішування на найбільш ранніх із збережених творів, тобто поки що на це запитання однозначно відповісти не можна. Нам видається, що його могли тримати диякони: у їхніх руках він залишався після Великого входу й такі їхні дії з воздухом майже не сприймалися як щось нове, оскільки раніше вони робили все те ж із завісою, опускаючи й піднімаючи її (за винятком її виносу). Імовірно, що паралельно із уведенням воздуха довгий час зберігалась й звичайна практика використання завіс. Одночасної й повсюдної єдності

Іл. 5. Воздух «Спас Нерукотворний», 1389 р. Дар великої княгині Марії Олександрівни. ГІМ (Москва)

Іл. 6. Воздух (т. з. «Суздальський воздух»). Евхаристія із життями Іокима, Анни і Богоматері. 1410—1416 рр. Дар Костянтинівної Огрофени. ГІМ (Москва)

практики в цей період існувати не могло, звідси й невизначеність у вживанні терміна. Зовсім природно, що в такому випадку мало б відбутися спочатку подвоєння символу³, від того, що трапилось подвоєння самого предмета, а потім — або скасування одного із предметів (як це сталося із завісами киворіїв на заході), або витіснення його в інше місце (як це відбулося в східному обряді, де завіси поступово перейшли на Царські врата разом з іншими атрибутами киворію).

Стосовно висунутої гіпотези привертає увагу те, що найбільш ранній опис **виносу** великого воздуха на Великому вході зустрічається значно пізніше, ніж VIII ст., до якого належить більшість текстів⁴. Це змушує припустити, що процес міг бути пов'язаний з

³ Про це говорить В.А. Троїцький, відзначаючи, що в певний період «відбувається незрозуміле подвоєння символу, коли і воздух, і катапетасма мають те саме тлумачення [15, с. 375].

⁴ Ми хочемо підкреслити, що мова йде саме про **винос великого воздуха**, а не про згадування якої-небудь тканини, що покриває святі Дари вже на Престолах, оскільки нею могла бути й катапетасма.

іконоборством⁵, коли багато киворіїв, що залишилися раптово без завіс (оскільки на них були зображення) виявилися відкритими. Покриття Дарів якийсь час не могло здійснюватися за звичаєм, що спричинило неоднорідність практик. Так, наприклад, збереглися єгипетські завіси VIII ст., проте завіси св. Софії Константинопольської навряд чи могли вціліти в самому центрі іконоборських пристрастей, тим більше, що ці завіси традиційно мали багату іконографічну програму, зміна ж обряду Великої церкви — суттєвий поштовх для зміни практик і в інших місцях.

Можливо, що для збереження традиції використання завіси в літургії під час Великого входу разом зі святими Дарами стала виноситися й тимчасова її заміна — «так званий воздух», що природно зберігав і її символіку, й назву, та мав функціонально замінити завісу на престолі. З перемогою іконошанування завіси із зображеннями починають повертати до церкви, причому деякі з них це завіси з іконними зображеннями давньої мистецької роботи [22, col. 993]. Але потім настає друга хвиля іконоборства, де збережені завіси знову знищуються. Знищити завісу над престолом було дуже легко, бо вона висіла ближче, ніж інші іконописні образи. Знищити завісу із образами для іконоборців було навіть важливо, бо вона у певні моменти закривала єдину, за розумінням іконоборців, ікону — Евхаристію. Після другої хвилі іконоборства зі страху, що ситуація може повторитися, завіси вже не повертаються на своє місце, в усякому разі про це вже немає згадок. Великі тканини зі зображеннями Тіла Христового люди намагалися зберегти, при цьому, ймовірно, пам'ятаючи попередній досвід, завіси боялися залишати, щоб висіли над престолом, і ховали, коли не було богослужіння. Над престолом тим часом висіли прості не прикрашені образами завіси. З того часу виникає подвоєння тканини, що покриває святий престол: і воздух, і завіса. Поступово функція та символіка завіси переходить на воздух. Нам не відоме згадування жодного воздуха, прикрашеного священними зображеннями до іконоборського періоду, а найраніший з таких збережених витворів належить до XI ст. [8, с. 39—47]. У IX—X ст. зустрічаємо в текстах

⁵ «Двократний» собор 861 р. теж потрапив у вир іконоборчих пристрастей. Припускають, що він названий так тому, що збирався двічі, а «перша сесія його була порушена заворушеннями, викликаними еретиками-іконоборцями» [2].

першу подобу практики виносу великого воздуха на Великому вході [15, с. 385, виноска 3]; у XI ст. бачимо вже найбільш ранню фіксацію виносу великого воздуха в іконографії [17, рл. 489]; найдавніше свідчення про носіння воздуха на Вході з Євангелієм у Велику Суботу — кін. XIII — поч. XIV ст.⁶

Поряд із появою воздухів почала відбуватися втрата значимості завіс киворію та більш активний розвиток іконостаса. У цьому процесі завісу було перенесено на Царські врата.

Перша згадка про використання завіс на лінії в'їзду відноситься до XI ст. [14, с. 363]. Разом з завісами на Царські врата перейдуть також інші атрибути киворію: його символіка і пов'язані з нею зображення (розглянуті в дослідженні Т.Д. Сизоненко [13, с. 501—524]). Цьому ж процесу, ймовірно, слід приписувати і появу купола над Царськими вратами — так званої надбрамної стіни.

Подібні процеси змін у церковному обряді відбувалися дуже поступово, протягом століть. Практика завжди передувє письмовим згадкам та іконографічній фіксації, які зазвичай з'являються через сторіччя, що можна бачити по тому, наприклад, як складався обряд виносу плащаниці у Велику П'ятницю. Цей процес був детально опрацьован В. Троїцький. Згідно з його дослідженнями, на розвиток і поступове повсюдне прийняття дійства пішло більше 200 років [15].

Зміна одних покривів іншими відбувалася за наступною схемою. Спочатку поступові незначні зміни з'являлися в практиці і поширювалися по церквах, після чого через деякий час вони фіксувалися в текстах та іконографії. Процес відбувався вкрай повільно, через що зміни не могли ані сприйматися як нововведення, ані відповідно фіксуватися, причому, чим давніше розглянутий період, тим повільніше вони відбувалися, і тим менше свідчень, де вони відзначаються.

Після того, як ми розглянули зміни з літургійними тканинами у Візантійській церкві, стає зрозумілим, наскільки неоднорідною і рухомою могла бути літургійна практика, яку перейняла Київська Русь. У період Хрещення Русі відбувається поступовий повільний процес використання древніх завіс в новій якості — поява катапетасми Царських врат і великих воздухів. Формується обряд виносу цих возду-

хів. Ймовірно, ще повсюдно немає однорідної практики, інертність її об'єднання ще більше посилюється великими відстанями. Воздухи дарують храмам володарі. Їх виготовляють і прикрашають, як і завіси, але вони мають вже свою назву і з часом стають вже більш важливою обрядовою складовою Велико-го входу і літургійною тканиною.

Пам'ять, про цей колишній зв'язок великих воздухів із завісами доносять до нас крізь століття рідкісні, але надзвичайно важливі твори, що продовжують іконографічні призначення завіси — розкривають в різних сюжетних напрямках диво і таємницю Тіла Христового: «Розп'яття» (іл. 1), «Нерукотворний спас» (іл. 5), «Євхаристія» (іл. 6) та інші.

Церковні тканини мали довгий еволюційний шлях в ході церковної історії. У період хрещення Русі відбувається один з найбільш яскравих етапів функціональної трансформації одних тканин в інші, а саме завіс престолу у воздухи, що виносяться на Великому вході.

1. Герман Константинопольский, свт. Сказание о Церкви и рассмотрение таинств / Герман Константинопольский ; вступ. ст. П.И. Мейендорфа; пер. и пред. Е.М. Ломизе. — Москва : Мартис, 1995. — 87 с.
2. Двукратный собор. (дата звернення 21.11.2018). Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/Двукратный_собор.
3. Добронравов Г.С. История катапетасмы / Г.С. Добронравов. — Москва : Отдельный оттиск из журнала «Чтения в Обществе Любителей Духовного Просвещения», 1912. — 25 с.
4. Каноны Православной Церкви. Правила Константинопольского Двукратного Собора. (дата звернення 21.11.2018). Режим доступу: <https://azbyka.ru/otechnik/pravila/kanony-pravoslavnoj-tserkvi-grabbe/15>.
5. Катасонова Е.Ю. Материалы к иконографии покровцов в лицевом шите / Е.Ю. Катасонова // Убрус Церковное шитье. История и современность. — СПб. : Издание Золотошвейной мастерской при Успенском подворье Оптиной пустыни, 2006. — Вып. 5. — С. 4—38.
6. Киприан. Архимандрит (Керн). Евхаристия / Архимандрит Киприан (Керн). — Москва : Храм свв. Космы и Дамиана на Маросейке, 2001. — 336 с.
7. Кондаков Н.П. Памятники христианского искусства на Афоне / Н.П. Кондаков. — СПб. : Издание Императорской академии Наук, 1902. — 312 с.
8. Лифшиц Л.И. Пелена с «Распятием» и изображениями Христа, Богоматери Воплощение и Апостолов на полях. О времени создания и иконографическом замысле памятника / Л.И. Лифшиц // Церковное шитье Древней Руси. Сборник статей / ред.-сост.

⁶ Описав патріарх Константинопольський Афанасій I, який займав кафедру двічі: 1289—1293 і 1303—1311 рр. [15, с. 505].

- Э.С. Смирнова. Посвящается памяти Людмилы Дмитриевны Лихачевой (1937—2001). — Москва : Галарт, 2010. — С. 39—47.
9. Матвеева Ю.Г. Декоративные ткани в мозаиках Равенны: семантика и культурно-смысловой контекст / Ю.Г. Матвеева. — Киев : Дух и литера, 2016. — 496 с.
  10. Матвеева Ю.Г. «Завеса, называемая воздух»: терминология и реальный предмет / Ю.Г. Матвеева // Древности 2015. Харьковский историко-археологический ежегодник. — Вып. 14. — Харьков : НТМТ, 2015. — С. 92—98.
  11. Матвеева Ю.Г. Изобразительные литургические ткани IV—XVI вв.: эволюция в обиходе и иконографии / Ю.Г. Матвеева // «Византийская мозаика»: Сборник публичных лекций Эллино-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме / ред. проф. С.Б. Сорочан ; сост. А.Н. Домановский. — Вып. 3. — Харьков : Майдан, 2015. — С. 112—162.
  12. Павсаний. Описание Эллады / Павсаний : в 2 т. — Т. 1. — Кн. I—VI ; пер. с древнегреческого С.П. Кондратьева под ред. Е.В. Никитюк. — Москва : АСТ ; Ладомир, 2002. — 503 с.
  13. Сизоненко Т.Д. О ветхозаветной символике царских врат / Т.Д. Сизоненко // Иконостас: происхождение — развитие — символика / ред.-сост. А.М. Лидов. — Москва : Прогресс-Традиция, 2000. — С. 501—524.
  14. Тафт Р.Ф. Упадок причащения в Византии и отдаление мирян от литургического действия: причина, следствие или ни то, ни другое? (Д. Занавешенный алтарь) / Р.Ф. Тафт // Тафт Р.Ф. Статьи / пер. с англ. С.В. Голованов. — Омск : Издатель Голованов, 2010. — Т. 1. — С. 310—365.
  15. Троицкий В.А. История плащаницы / В.А. Троицкий // Богословский вестник. — Сергиев Посад : Типогр. Св. Троице-Сергиевой Лавры, 1912. — С. 505—530.
  16. Brightman F.E. Liturgy of the Presanctified / F. Brightman // С.Е. Hammond, F.E. Brightman. Liturgies Eastern and Western; being the texts, original or translated, of the principal liturgies of the church. — Oxford : Clarendon Press, 1965. — P. 345—352.
  17. Fleury Ch. Rohault de. La Messe / Ch. Rohault de Fleury. — Paris : Vve A. — Vol. 1. — 1883. — 187 p.
  18. Johnstone P. The Byzantine Tradition in Church Embroidery / P. Johnston. — London : Alec Tiranti, 1967. — 267 p.
  19. Lamp G.W.H., D.D. A Patristic Greek Lexicon / G. W. H. Lampe. — Oxford : At the Clarendon Press, 1961. — 1618 p.
  20. Patrologia cursus completus. Ser. Graeca / ed.: J.P. Migne. — Paris, 1865. — T. 86.2. — 3360 p.
  21. Patrologia cursus completus. Ser. Graeca / ed.: J.P. Migne. — Paris, 1860. — T. 92. — 1792 p.
  22. Patrologia cursus completus. Ser. Graeca / ed.: J.P. Migne. — Paris, 1863. — T. 108. — 1492 p.
  23. Woodfin W. Liturgical Textile / W. Woodfin // Byzantium: Faith and Power, 1261—1557 / edited by Helen C. Evans. — New York : Metropolitan Museum of Art ; New Haven : Yale University Press, 2004. — P. 295—323.
  24. Yarden L. The Spoils of Jerusalem on the Arch of Titus. A Re-Investigation / Yarden L. — Stockholm : Astroms Förlag, 1991. — 137 p.

REFERENCES

- German Konstantinopol'skiy, svt. Patriarh. (1995). *Skazaniye o tserkvi i rassmoteniye tainstv.* Moscow: Martis [in Russian].
 Dvukratnij sobor. (21.11.2018). Retrieved from: https://ru.wikipedia.org/wiki/Двукратный_собор [in Russian].
 Dobronravov, G.S. (1912). *Istorija katapetasmii.* Moscow [in Russian].
 Kanoni Pravoslavnoj Tzerkvi. Pravila Konstantinopolskogo Dvukratnogo Sobora. (21.11.2018). Retrieved from: <https://azbyka.ru/otechnik/pravila/kanony-pravoslavnoj-tserkvi-grabbe/15> [in Russian].
 Katasonova, E. (2006). Materiali k ikonografii pokrovstvov na litzevom shitiye. *Ubrus tzerkovnoje shitiye. Istirija i sovremennost*, 5, 4—38. Sankt-Petersburg, Izdaniye zolotošvejnnoj masterskoj pri Uspenskom podvorije Optinoj pustinii [in Russian].
 Kiprian, (Kern) (2001). *Eucharistia.* Moscow: Hram Kosimi i Damiana na Marosejke [in Russian].
 Kondakov, N.P. (1902). *Pamyatniki khristianskogo iskusstva na Afone.* Sankt-Petersburg: Izdaniye Imperatorskoj akademii nauk [in Russian].
 Lifshiz, L., & Smirnova, E.S. (Ed.). (2010). Pelena s «Paspatijem» i izobrazeniem Hrista, Bogomateri voplootysje i Apostolov na poliah. O vremenisozdaniya i ikonograficheskom zamisle pamatnica. In *Tzerkovnoje shitie Drevney Rusi.* Sbornik statej. Posviashajetsja pamjati Ludmili Dmitrievni Lihachevoj (1937—2001) (pp. 39—47). Moscow: Galart [in Russian].
 Matveyeva, J. (2018). *Mova tkanin u vizantijskomu musteztvi.* Kharkiv: HNUMG imeni O.M. Beketova [in Russian].
 Matveyeva, J.G. (2015). Zavesa Nasivajemaja vozdukh: terminologija i realnij predmet. *Drevnosti 2015. Kharkovskij istoriko-arkeologičeskij yezhegodnik*, 92—98 [in Russian].
 Matveyeva, J., Sorochan, S., & Domanovskij, A. (2015). Izobrazitelnije liturgičeskije tkani IV—XVI vv.: evoluzija v obihode i ikonografiji. «Vizantijskaja mozaika»: *Sbornik publichnih lektzij Eleno-bizantijskogo lektorija pri Svjato-Panteleimonovskom khrame*, 3, 112—162. Kharkov: Majdan [in Russian].
 Pavsaniy, Nikitijuk, E. (Ed.). (2005). *Opisaniye Elladi* (Vol. 1, kn. I—VI). Translating from ancient Greek S.P. Kondratieva. Moscow: ACT; Ladomir [in Russian].
 Sizonenko, T. (2000). O vethozavetnoj simvolike tzarskich vrat. In *Iconostas: proisxozhdenie — razvitiye — simvolika* (pp. 501—524). Moscow: Progress-Tradizija [in Russian].

- Taft, R.F. (2010). Upadok prichasheniya v Bizantiji i otdaleniye miryan ot liturgicheskogo dejstva: prichina, sledstviye ili ni to ni drugoye? (D. Znaveshennij altar). In Taft, R.F. *Articles* (Vol. 1, pp. 310—365). Omsk [in Russian].
- Troitzkij, V. (1912). Istorija plaschanitzi. In *Bogoslovskij vestnik* (pp. 505—530) Sergijev Posad: Tipografija Troitze-Sergijevoj Lavri [in Russian].
- Brightman, F. (1965). Liturgy of the Presanctified. In C.E. Hammond, F.E. Brightman. *Liturgies Eastern and Western; being the texts, original or translated, of the principal liturgies of the church.* (pp. 345—352). Oxford: Clarendon Press.
- Fleury, Ch. Rohault de. (1883). *La Messe* (Vol. 1). Paris: Ve A [in France].
- Johnstone, P. (1967). *The Byzantine Tradition in Church Embroidery*. London: Alec Tiranti [in English].
- Lampe, G. W. H. (1961). *A Patristic Greek Lexicon*. Oxford: Clarendon Press.
- Migne, J.P. (Ed.). (1865). *Patrologia curcus completes. Ser. Graeca* (Vol. 86.2). Paris [in France].
- Migne, J.P. (Ed.). (1860). *Patrologia curcus completes. Ser. Graeca* (Vol. 92). Paris [in France].
- Migne, J.P. (Ed.). (1863). *Patrologia curcus completes. Ser. Graeca* (Vol. 108). Paris [in France].
- Woodfin, W. (2004). Liturgical Textile. In W. Woodfin. *Byzantium: Faith and Power 1261—1557.* (pp. 295—323). New York: Metropolitan Museum of Art; New Haven: Yale University Press [in English].
- Yarden, L. (1991). *The Spoils of Jerusalem on the Arch of Titus. A Re-Investigation*. Stockholm: Astroms Förlag [in Sweden].

Julia Matveyeva

CHURCH CURTAINS AND AERS DURING THE BAPTISING OF RUS: THE FORMATION OF THE RITE AND ICONOGRAPHY

In the history of liturgical fabrics there is a period when very large pieces of fabric with embroidered subject images are called «aers». In modern practice, it is a small cloth (about 50 x 70 cm), which is carried along with the Holy Gifts at the Great Entrance, and then it covers the chalice and the discos, both set on the throne. In the period of 10—15 centuries these fabrics are very large (about 130 x 280 cm) and their use as modern aers was obviously impossible. The article discusses the reasons for the emergence of liturgical fabrics of such a large size and their use during the adoption of Byzantine liturgical tradition by Kievan Rus. It is revealed that at this time there is a gradual change in the liturgical practice associated with the fabrics. The altar curtains located on the ciborium above the Holy Table begin to be carried out during the Great Entrance, so the carrying out of the large air at the Grand Entrance, known until now, is gradually being formed. Gradually, large curtains are transformed into large aers. This is the most impor-

tant period in the development of liturgical fabrics. Curtains have two branches of development: 1) they are transformed into large aers, from which the ceremony of carrying out the epiphios would then appear and develop, and the aers themselves would decrease to the modern size; 2) the veils are transferred from the ciborium to the line of the altar barrier and the Royal Doors, from which the curtain of the Royal Doors or katapetasma emerge. Church fabrics had a long way of development and evolved during the church history. During the period of the baptising of Rus, one of the brightest stages of the functional transformation of fabrics occurs, namely, the curtains of the throne were transformed into the aers, carried out at the Great Entrance.

Keywords: baptising of Kievan Rus, curtain, veil, ciborium, iconostasis, the Great Entrance, liturgical veils, aer, iconography.

Юлия Матвеева

ЦЕРКОВНЫЕ ЗАВЕСЫ И ВОЗДУХИ В ПЕРИОД КРЕЩЕНИЯ РУСИ: СТАНОВЛЕНИЕ ОБРЯДА И ИКОНОГРАФИЯ

В истории литургических тканей есть период, когда очень крупные произведения из ткани с вышитыми сюжетными изображениями называются словом «воздух». В современной практике это небольшая ткань (примерно 50 x 70 см), которая выносится вместе со святыми Дарами на Великом входе и затем она покрывает вместе потир и дискос, поставленные на престол. В период X—XV вв. эти ткани имеют очень крупные размеры (около 130 x 280 см) и их использование в качестве современных воздухов, очевидно, было невозможным. В статье рассматриваются причины появления литургических тканей столь больших размеров и их использование в период принятия Киевской Русью византийской литургической традиции. Раскрывается, что в это время происходит постепенное изменение литургической практики, связанной с тканями. Алтарные завесы, которые находились на кивории над святой Трапезой, начинают выносить во время Великого входа, и постепенно формируется вынос большого воздуха на Великом входе, известный и теперь. Постепенно большие завесы трансформируются в большие воздухи. Это наиболее важный период во всем развитии литургических тканей. Завесы дают две ветви развития: 1) завесы трансформируются в большие воздухи, из которых потом появится и разовьется обряд выноса плащаницы, а сами воздухи будут уменьшаться до современных размеров; 2) завесы переносятся с кивория на линию алтарной преграды и Царские врата, из чего появляется завеса Царских врат или катапетасма. Церковные ткани имели долгий путь развития и эволюционировали в ходе церковной истории. В период крещения Руси происходит один из наиболее ярких этапов функциональной трансформации одних тканей в другие, а именно завес престола в воздухи, выносимые на Великом входе.

Ключевые слова: Крещение Киевской Руси, завеса, киворий, иконостас, Великий вход, литургические покровы, воздух, иконография.